ISSN 2278-8808
An International Peer Reviewed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

शिक्षण हक्क कायदा 2009 अडचणी व उपाय (RIGHT TO EDUCATION)

संध्या विजय चव्हाण

सौ. निर्मलाताई थोपटे शिक्षणशास्त्र महाविदयालय भोर

विजय जनार्दन चव्हाण

एस. एन. डी. टी. महिला शिक्षणशास्त्र महाविदयालय पुणे

पार्श्वभूमी

शिक्षणाचा हक्क कायदा हा **26** ऑगस्ट **2009** रोजी भारतीय संसदेत मान्य झाला. या कायदयाला मुलांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क कायदा अधिनियम **2009** असे म्हणतात. हा कायदा भारतामध्ये जम्मू आणि काश्मिर सोडून सर्व राज्यात लागू करण्यात आला आहे. **86**व्या घटनादूरूस्तीनूसार मुलांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क कायदा हा भारताच्या संविधानात **21** अ कलमांतर्गत मूलभूत हक्कामध्ये पारित करून **6** ते **14** वर्षे वयोगटातील सर्व बालकांना सक्तीचे व मोफत शिक्षण दयावयाचे आहे. **31** मार्च **2013** पर्यंत त्याची अंमलबजावणी न झाल्यास कायदयाने शिक्षा होऊ शकते. याचा अर्थ या कायदयाची अंमलबजावणी मंत्र्यांच्या व अधिकार्यांच्या ऐच्छिकतेवर अवलंबून नाही.

मुलांच्या सक्तीच्या आणि मोफत शिक्षणाया कायदा एप्रिल **2010** पासून महाराष्ट्रात लागू झाला. यातील मोफत शिक्षणाचा भाग हा बालकांच्या दृष्टीने आहे तर गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्याची सक्ती शासनाच्या पदरात आहे. हा कायदा करावा लागला कारण स्वातंत्र्य मिळून सहा दशकांवर अधिक काळ होऊन गेला तरी आपल्या देशातल्या सगळया मुलामुलींना शिकायला मिळत नव्हते. काहींना शाळेत जायला मिळत नाही तर काहींना शाळेतून अवेळी आलेल्या पावसानं माहोर गळावा तस गळून जाव लागते. त्यातूनही शाळेत उरलेल्या मुलांना नेमकं शिकायला मिळते की नाही हया प्रश्नाचे उत्तर होकारार्थी नसूनही ते देण्याचा स्पष्टवक्तेपणा आपल्याला गुंडाळून ठेवावा लागतो. महाराष्ट्रासारख्या प्रगत समजल्या जाणाया राज्यातही ही परिस्थिती वेगळी तर नाहीच उलट अधिकच अडचणीची ही आहे. शाळेत जायला मिळूनही मुलेमुली का शिकत नाहीत मुले न शिकण्याचे एक प्रमुख कारण आहे की आपल्या शाळा अजूनही शिकण्याचं ठिकाण होऊ शकल्या नाहीत मुलांचे अनुभव मुलांचे जगणे या कशाचाच शाळेशी संबंध दिसत नाही. शिकण्याची प्रकिया बालककेंद्री या नावाखाली पण प्रत्यक्षात शिक्षककेंद्रीच आहे.

मुलामुलींसाठी अगदी कंटाळवाणी आहे.शिकण्याची प्रकिया □पाठयसाहित्य□परीक्षा पध्दती□शिक्षक विदयार्थी आंतरकिया आणि मुलांचे शिकणे यांच्यातील परस्परसंबंधावर भारतात आणि भारताबाहेरही अनेक ठिकाणी संशोधन होत आहे.त्यातून हया प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी काही उपायही दिसत आहेत. ज्ञानरचनावादावर आधारित अभ्यासकम व पाठयपुस्तके तयार करून आणि शिक्षक व अधिकायांना प्रशिक्षण देऊन शिक्षणाविषयीचा संपूर्ण नवा दृष्टिकोन तयार केला आणि प्रत्यक्षात आणला तरच आता हे घडणार आहे.मुलांना शिक्षणाचा हक्क मिळणार आहे.

शिक्षण हक्क कायदयाने शिक्षणातील मूल्यमापन प्रक्रियेला वास्तववादी केले आहे.शाळाबाहय मुले शोधणे ही शासनाची पर्या याने प्राधिकरणाची जबाबदारी आहे म्हणून त्यासाठी दरवर्षी सर्वेक्षणाची तरतूद या कायदयात केली गेली आहे. सर्वेक्षण करून शाळाबाहय मुले शाळेत दाखल करायची मग त्यांना अध्ययन सामग्री व दैनंदिन गोष्टी मिळत आहेत म्हणून उपस्थिती टिकविण्याचा प्रथम व नंतर उपस्थिती वाढविण्याचा प्रयत्नही शाळेनेच करायचा आहे. या दोन्ही प्रयत्नातून शाळेत राहिलेल्या मुलांची साक्षरतेची गुणवत्ता कशी वाढेल यासाठी सतत स्वयंअध्ययन साहित्याचा वापर वर्गात करायचा. त्यासाठी वैयक्तिक माहिती देऊन मुलांची अध्ययनातील रूची वाढविण्याचाही प्रयत्न करायचा तसेच या प्रत्येक टप्प्यावर मूल्यमापन करायचे.अत्यंत शांत तणावरहित वातावरणात मुलांचे शिक्षण व्हावे व अशा सातत्यपूर्ण मूल्यमापनातून शिक्षकाला प्रत्येकवेळी मुलांच्या विकासाच्या दृष्टीने अध्ययनाचे प्रबलन करणेही सोपे व्हावे अशीही रास्त अपेक्षा शिक्षण हक्क कायदयाच्या प्रकिये अंतर्गत समाविष्ट आहे.

या कायदयामध्ये बालकांचे हक्क□शिक्षक □शाळा व अभ्यासकमाविषयी नियम व अटी यांचा उल्लेख केला आहे ते खालीलप्रमाणे.

बालकांचे हक्क ः

- मोफत आणि सक्तीचा प्रवेश उपस्थिती व प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करणे.
- मुलांना 8 वर्षाचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्यातील आर्थिक अडचणी दूर करणे ही राज्याची जबाबदारी आहे.तसेच मुलांना शाळेत पाठविणे हे पालकांचे कर्तव्य आहे व त्याचे पालन होईल यावर शासन लक्ष ठेवील .
- इ. 8वी पर्यंत कोणत्याही बालकास अनुत्तीर्ण करण्यात येणार नाही अथवा शाळेतून काढून टाकण्यात येणार नाही.
- मुलांना शारिरीक शिक्षा अथवा त्यांची मानसिक छळवणूक करता येणार नाही.

शिक्षकांबाबत ः

- नियुक्त करावयाच्या शिक्षकांच्या पात्रता व शैक्षणिक अर्हता यांचे निकष केंद्रशासनाने प्राधिकृत केलेल्या यंत्रणेकडून निश्चित केले जातील.
- अप्रशिक्षित शिक्षकांच्या नेमणूकीबाबतच्या समस्या सोडविण्यात येतील.
- शिक्षकांच्या शैक्षणिक जबाबदाया ठरविण्यात येतील.

- खाजगी शिकविण्या घेण्यास शिक्षकांना मनाई .
- खालील अपवाद वगळता शिक्षकांना अशैक्षणिक कामे करण्यास प्रतिबंध .

दशवार्षिक जनगणना आपत्कालिन मदतकार्य लोकसभा विधानसभा व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूका .

शाळांबाबत ः

➢सर्व शाळांसाठी निकष व प्रमाणभूत बाबींची निश्चिती

- भौतिक सुविधा .
- प्रत्येक शाळेसाठी विदयार्थी शिक्षक प्रमाण .
- शाळा भरण्याचे दिवस शिक्षकांचे कामाचे तास
- अन्य सोयी सुविधा .

➢शालेय व्यवस्थापन समिती

- निवडून आलेले प्रतिनिधी शिक्षक व पालक यांनी बनलेल्या शालेय व्यवस्थापन समितीद्वारे शालेय कामकाजात लोकसहभाग .
- शाळेत शिकणाया विदयार्थ्यांच्या पालकांकडून 3 4 सदस्य
- दुर्बल व वंचित घटकांना योग्य प्रमाणात प्रतिनिधित्व .
- स्थानिक स्वराज्या संस्थेच्या सहकार्याने शालेय व्यवस्थापन समितीकडून शाळेचे नियोजन व्यवस्थापन व संचालन .

➢देणगीस प्रतिबंध

➢प्रवेशासाठी चाळणी पध्दत नाही .

➢शिक्षा प्रथम उल्लंघन केल्यास रू . **25000** दंड त्यानंतर प्रत्येक खेपेस **50000** दंड

➢मान्यता नसणारी शाळा .

➢शिक्षा रू . **1** लाख आणि सूरू ठेवल्यास प्रत्येक दिवसागणिक रू . **10000** दंड

➢सर्व विनाअनुदानित शाळांनी परिसरातील आर्थिकदृष्टया दुर्बल मुलांना इ . **1**ली मध्ये किमान **25** टक्के जागांवर प्रवेश देऊन मोफत शिक्षणाद्वारे शालेय समानता आणावी . याकरिता येणारा खर्च किंवा प्रत्यक्ष शुल्क यापैकी जी कमी असेल त्या रकमेची राज्य सरकारकडून शाळेस प्रतिपूर्ती केली जाईल .

अभ्यासक्रमाविषयी ः

- अधिकृत शैक्षणिक यंत्रणेकडून विहित केलेला अभ्यासक्रम हा घटकात्मक मूल्यांशी सुसंगत असावा .
- मुलांना भिती मानसिक आघात आणि चिंता यापासून मुक्त करणारा असावा .

- बालकेंद्री मुलांना रूचणारा व कृतीप्रवण असावा .
- मुलांची मातृभाषा हे शिकण्याचे माध्यम असावे .
- सर्वकष व सातत्यपूर्ण मूल्यमापन व्हावे .
- प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत बोर्डाच्या परीक्षा असणार नाहीत .

केद्रशासनाची कर्तव्येः

- राष्ट्रीय अभ्यासक्रमाचा आराखडा विकसित करणे .
- प्रशिक्षणाचे निकष विकसित करून ते लागू करणे .
- नवोपक्रम, संशोधन व क्षमतावृध्दी याकरिता राज्य शासनास मदत करणे व संसाधने पुरविणे .
- आवर्ती आणि अनावर्ती खर्चासाठी अंदाजपत्रक तयार करणे .
- राज्यशासनाशी चर्चा करून महसूल उत्पन्नातून दयावयाच्या अनुदानाचे प्रमाण ठरविणे .
- मा . राष्ट्रपतींना विनंती करून वित्त आयोगामार्फत राज्यसरकारच्या अतिरिक्त मागणींची छाननी करून त्यानुसार आर्थिक तरतूद उपलब्ध करणे .

राज्यशासनाची, स्थानिक स्वराज्य संस्थेची कर्तव्येः

- मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची खात्री करणे .
- परिसरात शाळा येत्या **3** वर्षात उपलब्ध करणे .
- दुर्बल व वंचित घटकातील मुलांबाबत भेदभाव दूर करणे .
- भौतिक सुविधा, शालेय इमारत शिक्षकवर्ग ,अध्ययन साहित्य उपलब्ध करणे .
- पूर्वी शाळेत दाखल न झालेल्या किंवा मधेच शाळा सोडून गेलेल्या मुलांसाठी विशेष प्रशिक्षणाची सोय करून त्यांना इतर मुलांच्या समकक्ष आणणे .
- प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होण्यासाठी प्रवेश उपस्थिती यावर लक्ष ठेवणे .
- विशिष्ट निकष व दर्जाचे प्राथमिक शिक्षण देणे .
- अभ्यासक्रम ,पाठयक्रम, शिक्षक प्रशिक्षण या बाबी वेळेवर निश्चित करणे .

शिक्षण हक्क कायदा 2009 अडचणी व उपाय ः

शिक्षणाचा अधिकार कायदा प्रत्यक्षात शाळेत अंमलबजावणी करीत असताना येणाया अडचणी ,शंका, प्रश्न मोठया प्रमाणात आहेत .

अडचणी व उपाययोजना ः

1 . मुलांना नापास करायचे नाही म्हणजेच शैक्षणिक गुणवत्ता ढासळली जाण्याची भिती वाटते .

उपाय ः हा कायदा केवळ शैक्षणिकदृष्टया मागास विदयार्थ्यांसाठी नसून सर्वच विदयार्थ्यांना लागू आहे . कायदयानूसार फक्त पास □नापास असा निकाल जाहिर करावयाचा नसून त्या ऐवजी श्रेणी देण्यात आलेल्या आहेत . कायदयानूसार प्रत्येक विदयार्थ्याच्या त्या त्या वर्गासाठी आवश्यक असलेल्या क्षमतांसाठी श्रेणी पध्दतीचा वापर करावयाचा आहे . त्यासाठी शिक्षक जादा वेळ देऊन क्षमता पूर्ण करून घेणार आहेत . जेणे करून सर्व विदयार्थी कश्रेणी □**40**ते **50** टक्के□संपादन करतील .

2 . जास्त वयाच्या मुलांना सरळ वरच्या वर्गात प्रवेश देणे अयोग्य वाटते .

उपाय ः कायदयानूसार वयानूसार शिक्षणाचा हक्क आहे . आपण आत्तापर्यंत त्याला हक्कापासून वंचित ठेवले आहे . वास्तविक पाहता त्याला वय **6** वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर इयत्ता पहिली मध्ये दाखल करावयाचे होते मग आता तरी त्याला त्याचा हक्क मिळविण्याचा वयानुसार त्या इयत्तेमध्ये प्रवेश देणे कमप्राप्त व नैसर्गिक न्यायसंगत आहे .

3 . परीक्षा नाहीत म्हणजे शिक्षकांना काहीच काम राहणार नाही .

उपाय ः परीक्षा आहेच पण त्या परीक्षांचा निकाल पास□नापास असा नाही तर त्या ऐवजी श्रेणी पध्दतीचा वापर करायचा आहे . एका वर्षात दोन सत्र परीक्षा व दोन घटक चाचण्या घ्यावयाच्या आहेत . आजपर्यंतच्या अनुभवानुसार असे दिसून येते की □परीक्षेची विदयार्थ्यांना भिती वाटते तसेच पूर्वीच्या परीक्षा पध्दतीमध्ये स्मरण शक्तीवरच अधिक भर दिलेला होता . आर . टी . ई . कायदयानुसार सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन करायचे आहे . याचा अर्थ असा की □सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनामध्ये शिक्षकांची जबाबदारी अधिक वाढली आहे .

4 . मतिमंद □विकलांग मुलांचे मूल्यमापन कसे करायचे .

उपाय ः मतिमंद □विकलांग म्हणजे विशेष गरजा असलेल्या मुलांच्या अध्ययन अध्यापानासाठी फिरते विशेष शिक्षक कार्यरत आहेत . फिरते विशेष शिक्षकांकडूनच अशा मुलांचे मूल्यमापन करण्यात येत आहे .

5 . शैक्षणिक वर्षाच्या मध्येच विदयार्थी दाखल झाला तर त्याच्या मागच्या अभ्यासाची पूर्तता होणार नाही .

उपाय ः एखादा विदयार्थी मध्येच दाखल झाला तर त्याच्या मागील अभ्यासकम पूर्ण करून घेण्यासाठी त्याच्या गरजेनुसार विशेष प्रशिक्षणाची सुविधा आहे व त्याची जबाबदारी संबंधित शाळेच्या मुख्याध्यापक न शिक्षकांची आहे .

6 . वयानुसार प्रवेश देण्याचा निर्णय चूकीचा वाटतो कारण पूर्वज्ञान नसल्याने पुनर्भरण करणे अवघड आहे .

उपाय ः वाढत्या वयानुसार अनुभव वाढतो तसेच आपल्यापेक्षा खूप लहान मुलासोबत शिकावे लागते या विचाराने त्याच्या मनात न्युनगंड निर्माण होईल म्हणून त्याला वयानुसार प्रवेश देणेच योग्य आहे . शिवाय त्याच्या मागील इयत्तेच्या पुनर्भरणासाठी **3** महिने ते **2** वर्षाचे विशेष प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येणार आहे .

7 . विदयार्थ्यामध्ये एक थोडासा बेफिकीरीचा संदेश यातून जाईल असे वाटते .

उपाय ः नाही सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन होत असल्यामुळे विदयार्थी बेफिकीर होणार नाही. कारण शिक्षक त्यांच्याकडे सातत्याने लक्ष देणार आहे.

8. पालकांची इच्छा पाया कच्चा किंवा इतर कारणे असतील तर त्याच वर्गात ठेवण्याचा निर्णय असतो परंतु त्याच वर्गात ठेऊ नये असा कायदा आहे.

उपाय ःत्याच वर्गात विदयार्थ्याला ठेवल्याने त्याचे मानसिक खच्चीकरण होईल हे पालकांना पटवून देवून विदयार्थी ज्या क्षमता व कौशल्यात अप्रगत आहे त्या क्षमता व कौशल्य प्राप्त होण्यासाठी शिक्षक मार्गदर्शन करतील.

9. एखादया विदयार्थ्याला त्याच्या वयानूसार एखादया नवीन वर्गात प्रवेश दिल्यानंतर तो विदयार्थी अभ्यासक्रमाबरोबरच इतर विदयार्थ्यांशी समायोजन साधू शकत नाही.

उपाय ः विशेष प्रशिक्षणाचा अभ्यासक्रम तयार करताना अशा विदयार्थ्यांच्या मानसिकतेचा विचार केलेला आहे. शाळेत येणे सुरू झाले म्हणजे तो इतर विदयार्थ्यांशी समायोजन साधतो.

10. क्षमता प्राप्त नसणाया विदयार्थ्यात ती क्षमता प्राप्त करून देण्याचे कौशल्य त्या शिक्षकात असणे आवश्यक आहे.

उपाय ः होय शिक्षकांना या बाबतीत अधिक सक्षम बनविण्यासाठी विविध प्रशिक्षणाचे आयोजन सातत्याने सुरू असते.

समारोप ः

अशाप्रकारे शिक्षण हक्क कायदा **2009** मध्ये शासनाने शिक्षणविषयक तरतुदी केलेल्या आहेत. त्यातील काही अडचणी आणि उपाय योजना याविषयी प्रस्तुत निबंधामध्ये सखोल विचार केलेला आहे. या कायदयाची अंमलबजावणी करून शिक्षणातील बयाच समस्यांचे शाळा समाज व शिक्षक यांना निराकरण करता येईल.

संदर्भ ः

1. महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा मुख्याध्यापक संघ महामंडळ महाराष्ट्र एज्युकेशनल जर्नल ऑगस्ट **2011**.

2. जोशी रमेश निष्क्रीयतेच्या विळख्यात शिक्षण हक्क कायदा लोकसत्ता **28** डिसेंबर **2012**.

3. संजिवनी कुलकर्णी लोकसत्ता **30** मे **2011**

4. The Gazette Of India Extraordinary PART II Published by Authority.